

Voorwoord bij de Duitse vertaling van ‘Psychologie des foules’ (1895) van Gustave Le Bon: ‘Psychologie der Massen’ (vertaling Rudolf Eisler, bewerking Rudolf Marx, 1982)

door Prof. Dr. Peter R. Hofstätter, sociaalpsycholoog (Oostenrijk, 1913-1994)

Zijn studie massapsychologie, die de vierenvijftigjarige Gustave Le Bon (1842 - 1931) in 1895 publiceerde, is een succesboek geworden als weinig andere, met stellingen die in de hoger opgeleide wereld al zozeer gemeengoed zijn geworden, dat sommigen het niet meer nodig vinden om het ook te vermelden, wanneer ze hun eigen ideeën onwillekeurig kleden in de woorden van de Franse auteur. Soms gebeurt ook het tegenovergestelde, namelijk dat men aan Le Bon de eigen gedachten toeschrijft. Het is als het ware een concept geworden. Daaraan is sinds 1908, het jaar waarin de Weense vertaling door de filosoof Rudolf Eisler in eerste editie verscheen, ook in Duitsland nauwelijks iets veranderd. Wie zichzelf respecteert en daarom van zins was op gepaste afstand van de anonieme massa te blijven, geloofde bij Le Bon alle mogelijke ondersteuning te vinden. Desgewenst had men natuurlijk ook Horatius kunnen citeren met zijn “odi profanum vulgus et arceo” (Ik haat het onwetende volk en blijf er uit de buurt; Oden III, 1.1) om zo te laten zien dat men het niet-ingewijde gepeupel haat en zich er verre van houdt.

Vaak heeft de vloeiende tekst echter verleid tot een ‘over de dingen heen lezen’. Alleen al aan de woorden ziet men de belangrijkste boodschappen van het boek: de ‘massa’ komt van het Griekse brooddeeg (‘maza’), dat men moet kneden (masseren); de ‘foules’ in de originele Franse tekst en titel zijn afgeleid van het latijnse ‘fullo’, de volder of kledingmaker, en het Engelse ‘crowd’ is verwant aan het Duitse ‘krotten’, dat zoveel betekent als ‘samenpersen’. In ieder geval heeft men met het vormeloze, het amorfe, te doen, dat pas door externe inwerking vorm krijgt. Daartoe hebben professionele vormgevers - politici, propagandisten en demagogen - zich maar al te graag geroepen gevoeld.

Op deze manier gelezen, is de leer van Le Bon verleidelijk of zelfs misleidend en eigenlijk ook een beetje te goedkoop. Men moet beter kijken om op te merken dat de auteur hier en ook in het een jaar eerder verschenen ‘Lois psychologiques de l'évolution des peuples’¹ in bedekte termen het verhaal vertelt van de aardkloot waaruit God de mens schiep en hem de zondeval in het vooruitzicht stelde: “Uit stof zijt gij geboren en tot stof zult gij wederkeren.” (Genesis 3:19). In zijn versie: jullie volkeren, jullie zijn uit maffe massa voortgekomen en het ligt aan jullie zelf - jullie zondeval - hoe snel je weer tot amorfe massa's uiteen zult vallen! “De massa is het einde, het radicale niets”, zo drukte Oswald Spengler het in ‘Untergang des Abendlandes’ (1922) uit.

¹ In het Duits vertaald door A. Seiffhart in 1922 en uitgegeven door S. Hirzel te Leipzig als ‘Psychologische Grundgesetze in der Völkerentwicklung’.

De situatie is mogelijk nog ernstiger, omdat ‘het radicale niets’ middenin het leven van mensen is ingebed en als ‘psychologische massa’ elk moment tevoorschijn kan komen. Dit doet denken aan Freuds doodsdrijf, die in talloze varianten van agressie, afbraak en zelfvernietiging het leven bedreigt. Net zoals Freud daarin een teken van het ‘demonische’ zag (1920), is ook voor Le Bon de massa een demonisch wezen, “net zoiets als de sfinx uit de aloude sage” (p. 52).²

I. De arts en het onontkoombare lot

Als arts liet Dr. Gustave Le Bon zich leiden door het idee dat culturen zich net als levende wezens ontwikkelen, hun rijkdom aan vormen tonen, maar dan “na het voltooiën van hun creatieve werk ... met het voortschrijdend verlies van hun idealen ... meer en meer alles verliezen wat hen verbindt, hun eenheid en kracht.” Ze vallen uiteen; wat overblijft is “... alleen maar een zwerm individualiteiten zonder samenhang ..., een massa... Het gepeupel bepaalt nu zelf wat er gebeurt, en het tij van barbaarsheid komt opzetten. De beschaving lijkt misschien nog steeds glans te hebben omdat ze de schijn weet op te houden met een in lange jaren opgebouwde façade, maar in werkelijkheid is zij een bouwval die geen steun meer heeft en zal instorten bij de eerste de beste storm.” (p. 107).

Hij zag het als zijn taak om deze ontwikkeling, die hij als principieel onontkoombaar beschouwde, zo lang mogelijk uit te stellen, net als een arts, die in volle wetenschap van de sterfelijkheid van zijn patiënten er toch naar streeft hun leven en welzijn te behouden. Als het om besmettelijke ziekten gaat, wil een arts natuurlijk ook zichzelf er tegen beschermen erdoor aangevallen te worden; voor Le Bon vereiste dit het inzicht in het verloop van de ziekte: “Kennissen van de psychologie van de massa’s is vandaag de dag het laatste redmiddel voor de staatsman die ... niet al te zeer door haar wil worden beheerst” (p. 9).

Als “een doel van de hoogste orde voor de mensheid”, kenschetste ook de dichter Hermann Broch (1886 - 1951), “de gewoon gelukkige perioden van de mensheid zo veel mogelijk te verlengen”, ofschoon diens in Amerikaanse ballingschap geconcipieerde ‘massawaantheorie’ tegelijkertijd het “onontkoombare” karakter benadrukte van de ‘wet van de psychische cycli’.

In het jaar dat Le Bon stierf - 1931 - nam een Duitse arts, de psychiater en filosoof Karl Jaspers (1883 - 1969), het thema op in zijn verhandeling over “de psychische toestand van de tijd”. Als band 1000 van de hoog aangeschreven ‘Collectie Göschen’ was dit boekje zoiets als een jubileumpublicatie, dat voor het denken in de Weimarrepubliek in hoge mate als representatief gold. Zijn stelling luidde: “Vandaag begint de laatste veldslag tegen de elite. In plaats van op politieke en sociologische velden, wordt deze strijd in de zielen zelf gevoerd”, waarin “de instincten van de massamensen... zoals wel vaker, maar gevaarlijker dan ooit, worden verenigd met

² Bij citaten uit ‘Psychologie des foules’ van Le Bon wordt alleen het paginanummer in de Nederlandse vertaling ‘Psychologie van de massa’s’ gegeven, bij die uit andere werken van de auteur wordt dit steeds voorafgegaan door het jaartal.

religieuskerkelijke en politiekabsolutistische instincten, om de gelijkschakeling van de massa van een heilig sacrament te voorzien” (p. 174). De elite waar hij op doelde was niet een op de een of andere manier bevoorrechte laag, maar zoiets als “de onzichtbare kerk van een corpus mysticum ... van zelfstandige geesten” (p. 176), die als minderheid geschiedenis schrijven. En zo wordt nu “de opgave van een goedbedoelende elite ... het redden van de werkzaamheid van de besten, die het geringst in aantal zijn” (p. 173).

Jaspers beroept zich specifiek op Le Bon, die “de eigenschappen van de massa... zoals impulsiviteit, suggestibiliteit, intolerantie, wispelturigheid enzovoort treffend heeft geanalyseerd” (p. 35). Als typische karaktertrekken worden verder opgesomd: “besluiten bij meerderheid, haat tegen ieder uitblinkend individu, het opleggen van gelijkheid, meedogenloze isolatie of uitsluiting van iedere bijzonderheid die niet representatief is voor allen, vervolging van wie het hoofd boven het maaiveld uitsteekt” (p. 173). Echter, “massamensen ... moeten wel erkenning krijgen voor zover zij dienen, leveren, openstaan voor de impuls van een mogelijke ervaring, of anders gezegd, voor zover zij zelf dat zijn wat maar weinigen gegeven is” (p. 178).

Na de Tweede Wereldoorlog oordeelde Jaspers niet wezenlijk anders over de situatie: “De transformatie van het volk tot publiek en massa is vandaag de dag niet meer te stoppen”, staat er in 1949 geschreven in ‘Vom Ursprung und Ziel der Geschichte’ (p. 126), omdat “massa’s daar ontstaan, waar mensen zonder eigen wereldbeeld, zonder herkomst en vaste ondergrond ontvankelijk en uitwisselbaar worden” (p. 125). De filosoof wees daarbij op “de minderwaardigheid van de velen, van de doorsnee die door massadruk alles bepaalt.” In die zin, zo zei hij, is de massa “het resultaat van een bepaalde zo gegroeide historische situatie (en) zeker niet per definitie minderwaardig”; het is namelijk ook mogelijk “dat in de massa zelf een werkelijk verstandige geestesarbeid zich ontwikkelt” (blz. 127). Ook hier krijgt de arts in hem uiteindelijk toch de overhand.

Nog eenmaal terug naar het jaar 1931, waarin Le Bon stierf. In die tijd riep een commissie van de Volkerenbond de representatieve vertegenwoordigers van het internationale geestelijk leven op tot een onderlinge uitwisseling van meningen per brief, bij welke gelegenheid Albert Einstein aan Freud over de mogelijkheid van oorlogspreventie de volgende vraag stelde: “Hoe is het mogelijk dat de massa zich ... tot aan het punt van razernij en zelfopoffering laat ontvlammen?” Men denkt dan onwillekeurig aan de stelling van Le Bon: “Als massa’s op de juiste manier worden beïnvloed, kunnen ze heroïsch en opofferingsbereid zijn” (p. 27). Freud, die zich al in 1921 (in: ‘Massenpsychologie und Ich-Analyse’) zeer intensief met de Franse auteur had beziggehouden, bleef ook van zijn kant binnen het kader van diens zienswijzen: “Het maakt deel uit ... van de aangeboren en niet te ontkennen ongelijkheid van mensen, dat zij in leiders en in volgers uiteenvallen. De laatsten vormen de overgrote meerderheid, zij hebben een autoriteit nodig die beslissingen voor hen neemt, waaraan ze zich dan meestal onvoorwaardelijk overgeven. Hier zou men de conclusie aan moeten verbinden, dat men zich meer dan voorheen moeite zou moeten getroosten een bovenlaag van onafhankelijke denkers te kweken, van minder voor intimidatie

gevoelige, naar waarheid zoekende mensen, om de afhankelijke massa's te sturen" (Gesammelte Werke, XVI, p. 24). Dat was - andermaal vanuit artsenstandpunt - een oproep tot samenlevingshygiëne, waarin hij als heersende elite "een gemeenschap van mensen" voorstelde, "die hun driften ondergeschikt hebben gemaakt aan de dictatuur van de rede." In het concept van Jaspers zijn dat "de zelfstandig denkende mensen", de "besten... die zichzelf zijn, in tegenstelling tot degenen die alleen een leegte in zich voelen, die niets eigens kennen, die zichzelf ontvluchten" (1931, p. 174). Men kent hen ook uit talrijke publicaties van Le Bon, bijvoorbeeld uit de proefschriftachtige samenvatting van zijn belangrijkste ideeën in de 'Aphorismes du temps présent' (1913), die van de samenleving een hooggekwalificeerd leiderschap voor de massa's verlangen, opdat hun dynamische energie in de richting van activiteiten voor het algemeen welbevinden wordt gestuurd.

II. Werken en leven

Als arts, zo vertelt Le Bon (p. 59), heeft hij in 1870 bij de belegering van Parijs voor de eerste keer de griezelige invloed van massa's waargenomen. De toen 29-jarige was op dat moment een van de hoofdartsen van een ziekenhuisafdeling; voor zijn diensten werd hij na de oorlog benoemd tot Officier van het Legioen van Eer.

Als auteur had hij tot dan toe alleen maar door een studie van schijndood en voortijdige begrafenissen (1866) van zich laten horen. Het onderwerp was wel typisch iets voor hem, want in zekere zin zijn ook de individuen van een massa, die zonder eigen wil handelen, 'schijnbare doden'. Ze doen denken aan gehoorzame subjecten, die op bevel van een hypnotiseur zich verroeren of bevriezen, zonder naderhand te weten hoe en waarom. Misdaden die zij in deze toestand zouden hebben kunnen begaan zouden "misschien juridisch wel, maar psychologisch niet als een misdaad" aan te duiden zijn (p. 85). De Parijse Commune van 1870/'71, die Le Bon in verband met revolutionaire gruweldaden noemt (p. 87), daagde zonder twijfel uit tot overdenkingen in deze richting. Zij zijn ons na 1945 niet bespaard gebleven (*sic, onduidelijke opmerking*).

De criminologen Gabriel Tarde (1843 - 1904) en Scipio Sighele (1868 - 1913) waren al eerder op hetzelfde probleem gestuit. Enkele formuleringen uit hun geschriften lopen vooruit op Le Bon's 'Psychologie des foules' van 1895, bijvoorbeeld bij Tarde in 'Les lois de l'imitation' (1890) de representatie van de samenleving als een stapsgewijs dieper vallende "cascade van opeenvolgende magnetisaties", dat wil zeggen hypnotische beïnvloedingen, die de mensen in feite in een staat van somnambulisme (slaapwandelen) brengen. "Heel vaak was het eerst de leider die werd geleid, die zelf werd gehypnotiseerd door het idee waarvan hij later de apostel werd", heet het bij Le Bon (p. 61), voor wie "il a lui-même été hypnotisé" zeker geen holle frase was: "Zorgvuldige observaties lijken (*namelijk*) aan te tonen dat een individu dat enige tijd in de schoot van een massa in actie ingebed is geweest, zich ... in een bijzondere toestand bevindt, die

heel dicht in de buurt komt van de staat van betovering die de gehypnotiseerde onder invloed van de hypnotiseur overkomt” (p. 17).

Juist in die tijd fascineerden hypnotische verschijnselen en hun therapeutische bruikbaarheid, door het werk van J.M. Charcot (1835 - 1893) in Parijs en H. Bernheim (1840 - 1919) in Nancy, een breed publiek. Tussen 1881 en 1891 schreef in Wenen de arts Arthur Schnitzler zijn ‘Anatol’, dat met een hypnosescène begint, terwijl Sigmund Freud zich - voorzien van een beurs van zijn faculteit - op verschillende reizen naar Parijs en Nancy met de nieuwe methoden vertrouwd maakte. Vele jaren later (1921) keerde hij in ‘Massenpsychologie und Ich-Analyse’ de vergelijking om: “Hypnose zou men best als volgt kunnen aanduiden: een massa voor twee” (Gesammelte Werke, XIII, p. 142).

Le Bon zelf lijkt minder aangetrokken te zijn geweest tot de artsenpraktijk dan tot enerzijds de algemene hygiënische zorg voor de bevolking en anderzijds het onderzoek dat zich - de tijdgeest volgende - vooreerst in het kader van de frenologische traditie voltrok. De door Franz Joseph Gall (1758-1828) opgestelde hypothese, dat de vorm van de schedel gevolgtrekkingen toestaat over de sterkere en zwakkere ontwikkeling van de onderliggende hersengebieden en dus over de talenten en karaktereigenschappen van een mens, was in het laatste kwart van de vorige (19^e) eeuw al niet meer houdbaar. Toch werden nog grote inspanningen geleverd om een verband aan te tonen tussen schedelvolumen of hersengrootte, en intelligentie. De wegen die daarbij werden ingeslagen, en de verkeerde wegen die velen daarbij bewandelden, heeft S.J. Gould kortgeleden (1981) zeer inzichtelijk gemaakt. De ‘groothoofdigen’ zou zo’n zeer objectieve bevestiging van hun superioriteit niet onwelgevallig zijn geweest. Paul Broca (1824 - 1880), die in 1861 het motorisch spraakcentrum in de hersenen ontdekte, opende in 1867 in Parijs een antropologisch laboratorium waar Le Bon langere tijd met schedelmetingen bezig is geweest.

Zijn in 1879 gepubliceerde ‘Recherches anatomiques et mathématiques sur les variations de volume du cerveau et sur leurs relations avec l’intelligence’ werd met een prijs van de Academie van Wetenschappen bekroond. Het belangrijkste resultaat is essentieel voor Le Bon’s theorie van culturele en volkerenontwikkeling: “Het gemiddelde verschil in schedeldoorsnede tussen twee volkeren zegt nooit zo veel ... Vergelijkt men (echter) van de verschillende volkeren de schedels uit vroegere en huidige tijden, dan ziet men dat de volkeren waarvan het schedelvolumen de grootste individuele variaties laat zien cultureel het meest hoogstaand zijn, en bemerkt men dat in de mate van culturele ontwikkeling van een volk, de schedels van de individuen waaruit het bestaat, meer en meer van elkaar verschillen” (1894, p. 33).

Wat de groepen van elkaar onderscheidt is dus niet - zoals Broca wilde laten zien - het gemiddelde van de verdelingen, maar het bereik van hun variatie rond het gemeenschappelijk gemiddelde. Om redenen die meer met de levensstandaard dan met de cultuur van de volkeren te maken zouden kunnen hebben, is dat niet onaannemelijk; maar over deze vraag hoeft hier niet te worden beslist. Van meer fundamentele betekenis voor het denken van Le Bon was echter de

conclusie die hij uit zijn onderzoeksresultaat trok, namelijk dat “cultuur ons niet naar intellectuele gelijkheid, maar naar een steeds groter wordende ongelijkheid voert” (1894, p. 33). Dat is het uitgangspunt van zijn boek over de “psychologische basiswetten van de ontwikkeling van volkeren”.

De in hun eigenaardigheid maximaal uitgesproken, unieke individuen komen bij Jaspers overeen met de “zelfstandig denkende mensen”, wier “nabijheid het beste geschenk is dat vandaag de dag kan worden gegeven” (p. 175).

Ook al werd dit zowel door zowel Le Bon als Jaspers van de hand gewezen, ontstaat in het zicht van het onmiskenbare narcisme van de eenlingen groot van naam - of hun discipelen! - de herinnering aan die culturele pose van de “hooghartige kaste”, zoals Baudelaire het in 1863 beschreef, van wie het een “brandende behoefte” was om “zichzelf binnen de grenzen van wat geaccepteerd is originaliteit te verschaffen; een soort cultus met zichzelf”. Men spreekt van het “dandyisme” met zijn “culte de soi-même” (zelfaanbidding), dat “laatste oplichten van heroïsme in tijden van verval”, dat “voornamelijk in tijden van transitie (verschijnt), als de democratie nog niet almachtig is en de aristocratie nog niet helemaal uitgestorven is.”

De dandy mag dan in onze ogen een lachwekkende karikatuur van “heroïsme” zijn, de timing van dit “oplichten” klopt precies. “De vreselijke decadentie van het Latijnse volk”, klaagde Le Bon in zijn studie volkerenpsychologie van 1894, net zoals ook de schrijvers J.K. Huysmans (*‘À rebours’ (Achteruit)*, 1884), Paul Bourget (*‘Le disciple’ (De leerling)*, 1889) en Maurice Barrès (*‘Les décarinés’ (De ontwortelden)*, 1897) dat deden.

J. Péladan, wiens roman ‘Finis Latinorum’ (1898) als 13e deel van de 21-delige serie ‘La décadence latine’ (1884 - 1925) verscheen, had het onheil zelfs door de oprichting van een mystiek genootschap van rozenkruisers (1888) proberen te keren. Soortgelijke ideeën had in Duitsland Stefan George, die in 1889 in Parijs voor Baudelaires dandy-ideaal was gevallen. In de ‘Blätter für die Kunst’ publiceerde hij in 1902 een stuk over inwijding, dat de titel draagt: ‘Die Aufnahme in den Orden’. Daarin verkondigt de Grootmeester aan de jongeling: “Het gewone volk is hier op zijn hoed’ ... Voor verstarring waakt alleen: de gloed - ... Geen wakker mens waagt daarvoor zijn bloed!”

Men was opgetogen over de graalridders en Wagners ‘Parsival’. Zelfs Freud verzette zich niet toen Ernest Jones hem het idee van een geheim bestuursorgaan voor de psychoanalyse influisterde, echter drong hij in zijn brief van 26 december 1912 er uitdrukkelijk op aan “dat het bestaan van het verbond en zijn activiteiten een absoluut geheim zou moeten blijven”. Maar volledig in het geheim werken wilde men echter ook weer niet, en dus droeg ieder van de zeven heren een gouden, met een antieke edelsteen versierde ring aan de vinger.

Het gevaar, zoals ze in Parijs de redders zagen, werd volgens Mario Praz op de 10e april 1886 in de krant 'Le Décadent' als volgt beschreven: "Het zou het toppunt van waanzin zijn, de staat van decadentie die we hebben bereikt te ontkennen. Religie, moraal, gerechtigheid - alles raakt in verval ... De samenleving gaat ten onder als gevolg van een ontbindende beschaving. De moderne mens is oververzadigd; de steeds verdere verfijning van verlangens, van sensaties, van smaak, van luxe, van plezier, neurose, hysterie, hypnose, verslaving aan morfine, wetenschappelijke charlatanerie en overdreven bewondering voor de filosofie van Schopenhauer zijn de voorboden van maatschappelijk verval."

Vanuit Wenen liet in 1893, met een essay over Gabriele D'Annunzio, de 29-jarige Hugo von Hofmannsthal in dezelfde toonaard van zich horen: "Momenteel lijken twee dingen modern te zijn: de zin van het leven en de vlucht uit het leven ... Modern zijn nu oude meubels en jonge nervositeiten ... We hebben alleen nog maar een sentimentele herinnering, een verlamde wil en de griezelige gave van zelfverdubbeling (*tegelijk vitaal en morbide kunnen zijn*). We aanschouwen ons leven... Wij! ... Ik heb het over een paar duizend mensen, verstrooid aanwezig in de grote Europese steden ... Zij voelen zich pijnlijk duidelijk mensen van nu; ze verstaan zich met elkaar, en het voorrecht van deze spirituele vrijmetselarij is zo ongeveer het enige wat ze in positieve zin voor hebben op alle anderen ..." (Werke, VIII, p. 175 e.v.). Wederom een orde van de weinigen tegenover 'de meute'!

In Parijs en Wenen sprak men van "fin de siècle" alsof het ging om de "ondergang van het Avondland" (*het Westen*), maar in het toonaangevende Frankrijk leed men wezenlijk onder de spanningen, die de Zwitserse publicist P. Seippel in 1905 op de uitspraak "les deux Frances" heeft gebracht. De meningen waren verdeeld over het fenomeen van de Franse Revolutie van 1789, waarin sommigen de hoopvolle overgang naar een nieuwe tijd zagen, anderen echter het begin van het einde. Pas na een ernstige nationale crisis in 1877 kon de 14e juli ter herdenking van de bestorming van de Bastille tot Nationale feestdag worden uitgeroepen.

Le Bon stond aan de kant van de traditionalisten, maar hij nam afstand van de "favoriete schrijvers van de huidige bourgeoisie" (p. 7) - waarmee blijkbaar werd bedoeld op Huysmans (1848 - 1907), Barrès (1862 - 1923) en Charles Péguy (1873 - 1914) - die "nieuwe bekeerlingen", met hun "wanhopige beroep op de morele krachten van de Kerk." Als arts vertrouwde hij meer op de helende werking van de wetenschap.

Maar net als zij zag hij in het socialisme, dat hij herhaaldelijk - vooral in 'Psychologie du socialisme' (1898) - aanviel, de ontkenning van cultuur. "Socialisme," zo heet het in zijn volkerenpsychologie, "lijkt op dit moment het grootste gevaar te zijn waar de Europese volkeren door worden bedreigd. Het staat voor het nieuwe geloof van de immense menigte van onterfden" (1894, p. 136). Niet veel anders klonk het in Baudelaires dandy-essay uit 1863: "Maar helaas verstikt het stijgende slib van de democratie, dat zich over alles uitspreidt en alles gelijkmaakt, dag na dag deze laatste vertegenwoordigers van menselijke trots" - de dandy's!

Hoewel hij van de modenarren, die zichzelf soms “les incroyables” - de ongelofelijken - noemden, weinig of niets moest hebben, was Le Bon in principe dezelfde mening toegedaan als zij: “Zodra het socialisme een land heeft onderworpen, bestaat het enige vooruitzicht zichzelf een tijdje in stand te houden daaruit, dat het alle individuen, die een zo grote superioriteit bezitten - al was het maar in geringe mate - dat zij zich boven de laagste doorsnee verheven voelen, tot de laatste laat verdwijnen” (1894, p. 30). Volledig ongegrond waren dergelijke angsten niet; zie de ervaringen met de Parijse Commune van 1871, en ook het anarchistische programma van Bakoenin, zoals dat bijvoorbeeld in ‘Demonen’ van Dostojewski (1871/’72) wordt beschreven: “Het belangrijkste principe is gelijkheid. Om te beginnen wordt het opleidingsniveau over de hele linie verlaagd ... Aan hoogbegaafde mensen hebben we geen behoefte ...; we zullen elk genie in de kiem smoren. Alles wordt onder één noemer gebracht, volledige gelijkheid wordt bewerkstelligd.”

Voor Le Bon kan gelijkheid in ieder geval “slechts in beperkte mate bestaan; zij is de donkere, beklemmende droom van vulgaire middelmatigheid ... Als er gelijkheid in de wereld zou moeten zijn, zou men geleidelijk alles van waarde van een volk op het laagste niveau van dat volk moeten herwaarderen” (1894, blz. 123). Maar dat is precies wat “de eisen van de massa” zijn, die vandaag de dag “steeds duidelijker worden; ze lopen uit op niets minder dan de volledige vernietiging van de tegenwoordige samenleving, om die terug te laten keren naar dat primitieve communisme dat de normale toestand van de hele menselijke samenleving was vóór de dageraad van de beschaving” (p. 7).

Het is het belangrijkste resultaat van zijn schedelmetingen, waar hij zich onverstoort door laat leiden: hoe meer differentiatie, hoe hoger ontwikkeld; gelijkheid is iets van de massa. “Alleen al door het simpele feit onderdeel van een massa te zijn, daalt de mens verschillende treden af van de ladder van beschaving” (p. 16). Daar waar individualiteit verdwijnt, geldt de “wet van de mentale eenheid (de l'unité mental) van de massa”. Oswald Spengler omschreef het, zonder Le Bon zelfs maar te noemen, als de “Untergang des Abendlandes” (1922): “Een toevallige menigte balt zich op straat samen tot een massa, met een bewustzijn, met een gevoel, een taal, totdat de kortlevende ziel sterft en iedereen zijn weg weer gaat” (II, p. 22).

Dat een mens om zo’n relatief geringe reden onmiddellijk “verschillende treden van de ladder van de beschaving” afdaalt, is moeilijk voor te stellen - tenzij men met Freud spreekt van de “regressie van mentale activiteit naar een vroeger ontwikkelingsstadium, zoals wij niet verbaasd zijn aan te treffen bij primitieven of bij kinderen” (1921, p. 129). Dit is precies wat er ook gebeurt bij hypnose, waar “de hypnotiseur bij het subject een stukje van diens archaische erfenis” opwekt. “Het griezelige, dwangmatige karakter van massavorming, zoals in hun onbewuste beïnvloeding zichtbaar wordt, kan dus waarschijnlijk met recht op hun afkomst van de oorspronkelijke primitieve horde teruggevoerd worden”, meende Freud (1921, p. 142).

Primitieve horden heeft Le Bon net zo weinig gezien als Freud; maar hij kende wel uit eigen ervaring de resten, of bij wijze van spreken de kadavers, van grote culturen, naties of volkeren. Tussen deze drie begrippen placht hij overigens niet heel precies onderscheid te maken: in een Romaanse taal denkend schenen hem heel onwillekeurig de volkeren de “wortels” toe, van waaruit - gefaciliteerd door een natie - de cultuur zich als een gewas ontvouwt. In de rol van lijkschouwer geraakte de arts door zijn etnologische studies ‘L’Homme et les sociétés - Leurs origines et leur histoire’ (1881) en ‘La civilisation des Arabes’ (1884), die hem nodig leken, nadat schedelmetingen een correlatie tussen cultureel niveau en mate van differentiatie hadden laten zien. Op grond van dit werk kreeg hij in 1884 van de Franse Academie opdracht om in India de boeddhistische architecturale monumenten te inventariseren. Hier zag hij tussen de getuigen van een onbetwistbaar groot verleden de ellende van het koloniaal heden. Hele groepen mensen voor wie hun geschiedenis niets meer betekent, en die door de vreemdeling, die zelfs niet met hen kon praten, nauwelijks als individuen van elkaar waren te onderscheiden. Ze zien er voor hem allemaal hetzelfde uit. Dat is de massa bij uitstek, de uiteindelijke staat van verval: “Dan gebeurt het, dat mensen ... zichzelf niet meer kunnen redden en ernaar verlangen om ook in de meest onbeduidende activiteiten geleid te worden ... Met het definitieve verlies van zijn vroegere ideaal verdwijnt de geest van het volk volledig, het is alleen nog maar een zwerm losstaande eenlingen” (p. 107).

Deze observaties tekende hij vervolgens op in verschillende boeken: ‘Les civilisations de l’Inde’ (1887)³, ‘Les premières civilisations de l’Orient’ (1889) en ‘Les monuments de l’Inde’ (1891). Daarop volgden echter in hoog tempo de geschriften, waarin Le Bon met inzet van heel zijn overtuigingskracht de Europese naties en vooral Frankrijk het Indiase lot wilde besparen, het lot dat zich hier en daar met de in de fin de siècle liefdevol gecultiveerde decadentie al aan te duiden leek: ‘Les lois psychologiques de l’évolution des peuples’ (1894), ‘Psychologie des foules’ (1895)”, ‘Psychologie du socialisme’ (1898), ‘Psychologie de l’éducation’ (1902), ‘La psychologie politique et la défense sociale’ (1902) en ‘La Révolution Française et la psychologie des révolutions’ (1903).

Na natuurfilosofische verhandelingen (‘L’évolution de la matière’, 1905 en ‘L’évolution des forces’, 1907) richtte Le Bon, die intussen de leiding heeft overgenomen van de Bibliothèque de Philosophie Scientifique, zich tijdens de wereldoorlog en daarna weer op de politiek: ‘Enseignements psychologiques de la guerre Européenne’ (1916), ‘Psychologie des temps nouveaux’ (1920), ‘Le déséquilibre du monde’ (1923) en ‘L’évolution actuelle du monde, illusions et réalités’ (1927).

Het hectische tempo van zijn publicaties heeft op zich iets griezeligs; de sleutel tot begrip is vervat in een opmerking in ‘Psychologie des foules’: “De massa is net zoiets als de sfinx uit de

³ ‘Die Welt des alten Indien’, vert. door H. Leonhardt, Verlag Herbig, München 1974.

aloude sage: we moeten de vragen die haar psychologie ons stelt óf oplossen, óf bereid zijn erdoor verslonden te worden” (blz. 52).

De symbolisten hebben onder aanvoering van de schilder Gustave Moreau (1826 - 1894) “de zinnebeeldige godheid van onverwoestbare wellust, de godin van de onsterfelijke hysterie” (Huysmans, 1884), “het onbewuste schepsel” (Moreau) - de sfinx, of ook Salomé - steeds weer als het grote, fascinerende gevaar afgeschilderd, waaraan in decadente overgave de mannelijke beschaafde wil het af moet leggen. In de romans van Péladan bezwijkt van de helden die uitverkoren zijn om de cultuur te redden de een na de ander aan dit lot, en in de nagelaten notities uit Baudelaires laatste levensjaar (1867) wordt volledig zonder omwegen gesteld: “De vrouw is het tegendeel van de dandy; dus moet zij kleurlozen opwinden.” Ook is in de Romaanse talen de dood - la mort - vrouwelijk, misschien de terugkeer in de moederschoot der aarde. Le Bon kende de grauwe massa uit India, waar hij - naar het schijnt - het onderwerp van zijn eerste publicatie, de schijndood, helemaal niet meer in overweging heeft genomen. Hij zag zich nu - met ook een rol daarin van Freud - tot overname van de Oedipus-rol verplicht.

III. Groepen - geen massa's

Van de velen, het ‘gepeupel’, waarvan alleen al het getal voor Stefan George “een gruwel” is, sprak Plato meestal op genadeloos geringschattende toon. Dat “de meesten slecht zijn”, en maat het beste, weet men uit de gezegden waarmee de Zeven Wijzen richting hebben gegeven aan het Avondlanddenken. Deze stellingen, waar en wanneer ze ook naar voren komen, stammen uit de strijd om de democratie, meer precies die tegen een algemeen kiesrecht. Vooral wordt er graag mee verwezen naar het schervengericht (ostracisme), waarmee Kleisthenes in Athene zijn hervormingen (509/507 v. Chr) wilde beschermen tegen het heropleven van de aristocratische partij. Er was slechts een quorum van 6.000 burgers nodig, om een impopulaire persoonlijkheid te dwingen binnen tien dagen het land te verlaten, zonder dat het vereist zou zijn geweest, welke overtreding dan ook aan te tonen.

Het systeem blijft griezelig, zelfs als “voor zover men weet... ostracisme slechts ongeveer tien keer succesvol is toegepast in Athene, voordat men het weer opgaf” (Tarkiainen, 1972). Hier is duidelijk de “gelijkschakeling” aan het werk, waar Le Bon voor waarschuwde. Des te meer wekt het verbazing, dat Aristoteles in zijn “Politika” (stelling 1284b) voor een heel milde vergelijking koos: “Ook de koordirigent zal niet iemand laten meezingen in het koor, van wie de stem zo krachtig en mooi is, dat die het hele koor overtreft.” Hij trok daaruit de conclusie dat “het idee van het schervengericht bij bepaalde superioriteiten vanuit het standpunt van de staat tot op zekere hoogte rechtmatig is. Beter zou het zijn, als de wetgever van begin af aan de hele grondwet zo inricht dat een dergelijk geneesmiddel niet nodig is.” Gelijkschakeling als “geneesmiddel” - “iatreia” in het Grieks -, ook Aristoteles was arts (iatros).

Men kan zich, als men de inzichten van Le Bon deelt, ook beroepen op de velen die hem voorgingen - vooral Plato. Maar niet op Aristoteles, die niet alleen in de ‘politiek’, maar ook in de ‘metafysica’ voor medezeggenschapsprocedures pleitte: “Hoewel geen eenling de waarheid in pacht heeft, kunnen we hier toch niet allemaal samen in falen; iedereen beweert dingen over de natuur maar draagt als eenling weinig of niets aan het begrip bij; uit de vereniging van alle beweringen echter resulteert iets groots aan kennis” (stelling 993b). “Daarom kunnen de werken van muzikanten en dichters het beste door meer dan één recensent worden beoordeeld; de een baseert zich namelijk op dit, de ander op dat, maar allemaal samen op het geheel” (stelling 1281b).

De discussie laait steeds weer op. Niccolò Macchiavelli (1467 - 1527), die in Florence na de val van De Medici (1494) als republikein vrij snel (1498) opklom tot een hoge functie, die hij ook prompt in 1512 na de terugkeer van De Medici weer verliest, kent zeker ook het gezegde “Wie het volk vertrouwt, heeft op los zand gebouwd” (Chi fonda in sul populo, fonda in sul fango), maar hij beschouwt het als een “niet meer zo interessant gezegde” (proverbio trito), dat alleen onder bepaalde voorwaarden geldt (Il Principe, 1513, cap. IX). In wezen bedoelt hij echter “dat een volk wijzer, standvastiger en oordeelkundiger is dan een vorst. Niet voor niets zegt men dan ook: de stem van het volk, Gods stem. De publieke opinie profeteert zo wonderbaarlijk goed, alsof ze door een verborgen kracht hun wel en wee vooruit kunnen zien” (Discorsi, 1513 - 1519; I, cap. 58). Een beetje als pro domo gesproken klinkt de toevoeging: “Men ziet ook, dat het volk bij de bezetting van ambtelijke posten een veel betere keuze maakt dan een vorst” - maar in feite was dat ook de mening van de aristotelische leer. De niet minder plausibele tegenovergestelde stelling is te vinden in Descartes’ ‘Discours de la Méthode’ (II, 4): “Een meerderheid van stemmen is geen bewijs als het gaat om moeilijk te ontdekken waarheden, want het is veel waarschijnlijker (plus vraisemblable) dat één enkel persoon ze zal vinden dan een heel volk.” Hoewel deze overweging zich door een eenvoudige berekening laat bevestigen, leidt deze op een dwaalspoor. Gaat men er namelijk van uit, dat als elk los individu een van zijn talent, opleiding en motivatie afhankelijke kans p_i op oplossing van een bepaald probleem bezit, dan ligt de waarde daarvan tussen nul en één: $0,00 \leq p_i \leq 1,00$. De kans op het vinden van de oplossing door een groot aantal van n mensen (p_n) zou dan overeenkomen met het product van alle individuele waarden, dat ongetwijfeld heel veel kleiner is dan de enkele p_i -waarde: $p_n = p_{i1} \cdot p_{i2} \dots \cdot p_{in} < p_i$.

Om dit dwaalspoor beter inzichtelijk te maken mag een studie door P.R. Laughlin en zijn collega's (1975) dienen, waarin Amerikaanse collegestudenten eerst zelf afzonderlijk de 115 opgaven van een echt moeilijke test van verbale intelligentie maakten. De gemiddelde kans op oplossing voor individuele personen was $p_i = 0,42$, terwijl het voor groepen van drie toenam tot $p_3 = 0,58$; de groepen waren dus gemiddeld succesvoller dan het individu. Dit proefondervindelijk resultaat spreekt voor Aristoteles en Macchiavelli, maar tegen Descartes en Le Bon, hoewel rekenkundig Descartes natuurlijk nog steeds gelijk heeft: het product van $0,42 \cdot 0,42 \cdot 0,42 = 0,07$ is veel kleiner dan de kans op een treffer door één persoon.

Als het om een groep gaat, is het natuurlijk helemaal niet vereist dat elk van de leden alle deelopgaven oplost; men kan het werk geheel in de geest van Aristoteles zo verdelen dat “de ene deze, de ander een andere opgave oppakt, om allemaal samen het geheel op te lossen.” Een team zou alleen falen als geen van de leden ervan een hit scoorde. De kans hierop is het product van de drie individuele niet-vinden-kansen: $q_i = 1 - p_i = 0,58$, dus: $0,58 \cdot 0,58 \cdot 0,58 = 0,20$. Tegenover deze collectieve kans op niet-vinden heeft de groep van drie een collectieve kans op vinden van $p_3 = 1 - q_{i3} = 0,80$.

In het experiment zijn de resultaten van de groepen met $p_3 = 0,58$ behoorlijk ver achter deze waarde gebleven, hoewel zij - zoals gezegd - hoger lagen dan de individuele vindkansen van in doorsnee 0,42. Dat is, als men de hier voorgestelde aanpak empirisch toetst, bijna altijd het geval, omdat dit een optimum beschrijft, voor de realisatie waarvan een aantal nog te bespreken randvoorwaarden bestaat. Wat blijft staan is dat experimentele groepen het in intellectuele zoektaken meestal beter doen dan de gemiddelde individuele persoon; dit sluit echter geenszins de mogelijkheid uit, dat het een of andere individu de optimale groepsprestaties ver kan overbieden.

Het model van collectieve optimale prestatie, dat in de jaren vijftig bijna gelijktijdig door verschillende auteurs werd geformuleerd (P. R. Hofstätter, 1971), kan worden gegeneraliseerd tot de uitdrukking, dat de kans op succes bij het zoeken voor een groep bestaande uit n mensen met de complementaire waarde van de n -de macht van de gemiddelde kans op niet-vinden (q_i) overeenkomt: $p_n = 1 - q_i^n$. Bedenkt men echter hoe sterk p_n toeneemt met de groeps grootte (n), zelfs bij lage uitgangswaarden, dan verliest het model wel wat aan geloofwaardigheid. Bij een op zich kleine individuele vindkans van $p_i = 0,10$ zou een groep van $n = 30$ mensen al een collectieve kans op vinden hebben van $p_{30} = 0,96$; ze zouden dus bijna zeker zijn van succes. In het extreme getrokken zou de stelregel daarom zijn: neem een voldoende groot aantal domkoppen, dan kan ieder probleem bijna met zekerheid opgelost worden. Maar dat is natuurlijk klinkklare onzin!

Le Bon zou ongetwijfeld gelachen hebben om deze utopie van democratische wensdromen, hoewel hij vanwege zijn schedelmetingen best een goed gevoel voor wiskundig-statistische overwegingen had. Echt serieus het overwegen waard wordt onze aanpak pas als aan de vier bijbehorende voorwaarden wordt voldaan, die - als men beter kijkt - de een na de ander de eigenschappen van massa's uitsluiten. Wat om te beginnen de “domkoppen” aangaat, vast te stellen is dat mensen met een absolute niet-vinden-kans van $q_i = 1,00$ niets bijdragen aan verlaging van het product van de q -waarden. Hun aandeel in de gemeenschappelijke zoekprestaties zou daarom alleen zijn, dat door een verhoogde waarde van n de resultaten van deze aanpak vertekend raken. Daarom wordt als eerste voorwaarde gesteld, dat alle individuele p_i -waarden groter moeten zijn dan nul.

In de tweede plaats, de eenvoudige vermenigvuldiging van kansen is alleen dan toelaatbaar als het om onafhankelijke gebeurtenissen gaat. Daarom worden na de domkoppen, nu ook de louter volgers uitgeschakeld, zij die in het zoekproces geen eigen, dat wil zeggen onafhankelijke kans op vinden inbrengen. Het model vereist daarmee niet alleen een zekere mate van intelligentie maar ook een karakter van zelfstandigheid, de bereidheid om in je eentje soms een fout te riskeren, en soms ook een niet onaanzienlijke bestendigheid tegen invloeden van buitenaf. Maar tot aan de “zelfstandig denkende mensen” van Jaspers hoeft men deze eisen nu ook weer niet op te schreeven.

Als derde voorwaarde wordt een zekere groepsloyaliteit vereist, in die zin dat degene die denkt iets gevonden te hebben, zijn vondst onmiddellijk meedeelt aan de anderen. Men noemt dit de communicatievoorwaarde, naleving waarvan bij de groepsleden een zelfde taal, een zelfde doel en daarnaast de tijd die nodig is voor overleg en communicatie veronderstelt. In onze samenleving geldt deze voorwaarde in het bijzonder voor de als ‘experts’ aangeduide onderzoeksspecialisten, van wie de titel niet tot stellige uitspraken, maar wel tot het meedelen van hun onderzoeksresultaten verplicht, zodat deze in de algemene discussie meegenomen kunnen worden. Relatiedeskundigen weten dat er ook op dit vlak zekere karaktereigenschappen zijn vereist. Maar zelfs als deze voorhanden zijn, zal het met een toenemend aantal personen steeds moeilijker en al snel zelfs onmogelijk worden voor iedereen om met iedereen te communiceren. De groeps grootte, die zo’n positief effect heeft in het model, wordt in de praktijk geleidelijk tot een groot obstakel voor de toepassing ervan.

Het moeilijkste, zowel om te omschrijven als om er aan te voldoen, is de vierde voorwaarde in het model, de zogenaamde acceptatievoorwaarde, die erin voorziet dat de groep als geheel in staat is om iedere echte vondst te accepteren of elke fout als zodanig af te wijzen. Academische commissies zijn - zoals men uit de wetenschappelijke geschiedenis weet - niet altijd in staat geweest om aan deze eis te voldoen, omdat het van de kant van de groep als geheel zoiets als alwetendheid veronderstelt. Dat zou onzinnig zijn. Wij moeten ons daarom, in plaats daarvan, tevredenstellen met regels en strategieën, zoals deze bijvoorbeeld ontwikkeld zijn voor waarheidsvinding in de juryrechtspraak. “De verklaring van twee of drie getuigen”, wordt al in de Bijbel geëist (Deuteronomium 17:6). Zou men van een jury alleen unanieme beslissingen accepteren dan zou een relatief groot aantal processen gedoemd zijn te mislukken vanwege de onmogelijkheid om tot een oordeel te komen. Minder groot is dit gevaar, als een jury slechts een tweederde meerderheid (8 van 12 of 4 van 6 stemmen) nodig heeft om te beslissen.

Het is haast onvermijdelijk dat op dit punt vroeger of later de vraag opkomt naar de kwalificaties die iemand moet bezitten, of minimaal zou moeten bezitten, om deel te nemen aan collectieve onderzoeks- en besluitvormingsprocessen. De herinnering aan de soms met meer brutaliteit dan expertise gevoerde geschillen over de samenstelling van academische commissies, nauwelijks een decennium geleden, laat angstwekkend duidelijk zien, hoe gemakkelijk een toch voor rationeel handelen opgerichte groep tot een massa in de betekenis van Le Bon kan degenereren.

In ieder geval is men nu weer teruggekeerd naar de politiek waarin machtsconstellaties over medezeggenschapsrechten plegen te beslissen.

Macchiavelli, die zich in de 'Discorsi' bezighield met wat de Romeinse historicus Livius betoogde, verwierp diens stelling, dat het "de aard van de massa is, dat zij ofwel slaafs dient of overmoedig heerst" (XXIV, 25: Haec natura multitudinis est, aut servit humiliter, aut superbe dominatur). "Wat onze geschiedschrijvers zeggen over de aard van de massa is niet van toepassing op een door wetten beteugelde massa, zoals de Romeinse, maar op een zonder teugels, zoals die van Syracuse, die de misdaden van razende niet beteugelde mensen beging ... Een volk met een goede wetgeving zal standvastig, wijs en dankbaar zijn, zo goed als een vorst, ja beter dan een vorst" (I, cap. 58).

De inperking die hier wordt gemaakt tot "door wetten beteugelde massa's", komt voor zover het intellectuele zoekactiviteiten aangaat overeen met de voorwaarden voor het kansmodel. Omdat daaraan voldoen op zichzelf al moeilijk is, en met toenemende groepsgrootte steeds moeilijker wordt, ligt de empirisch bepaalde succeskans van groepen zoals in het hierboven beschreven voorbeeld bijna altijd duidelijk onder de theoretische optimale waarde, dus bijvoorbeeld bij $p_3 = 0,58$ in plaats van 0,80. Dat roept meteen de empirische vraag op wat de situationele voorwaarden zijn, die om aan de rationele voorwaarden te voldoen gunstig of schadelijk zijn. Vooral schadelijk, zo liet de Amerikaanse psycholoog I.L. Janis (1972) zien, blijkt het 'groepsdenken' (groupthink) te zijn, dat wil zeggen de intellectuele groepsdwang, waarvoor een heel aantal symptomen bestaan: een overdreven zelfvertrouwen van de groep, het emotioneel gedreven pochen op de gelijkgestemdheid van denken, voelen en oordelen, en ook de angst bij individuele groepsleden misschien als niet loyaal beschouwd te worden. Als de zaken zo liggen in een team - en dat is al gauw het geval, wanneer er aan de top een persoonlijkheid met hoog prestige staat - dan legt interne groepskritiek op de plannen het gemakkelijk af; er heerst dan teveel eendracht.

Om dit te illustreren wordt in de vakliteratuur vaak het ingrijpen in Cuba door President Kennedy in april 1961 aangehaald, dat jammerlijk mislukte met de landing in de Varkensbaai. Het kan worden aangetoond, dat ten tijde van de geplande invasie talrijke feiten bekend waren, die, bij elkaar opgeteld, duidelijk hadden moeten maken dat dit plan veel te riskant was. Maar er werd door de presidentiële Staf die Kennedy had ingesteld en onder zijn voorzitterschap bijeenkwam, onvoldoende acht op geslagen. Men wilde vastberadenheid tonen na de vorige regering-Eisenhower, die werd beschuldigd van aarzelend gedrag. Het resultaat was - gewoon nuchter bekeken - een overtreding van de voorwaarden van het zoekmodel: de stafleden wisten hun onafhankelijkheid niet te bewaren, sommigen zagen af van communicatie van afwijkende meningen wat er uiteindelijk toe leidde dat een verkeerde oplossing werd geaccepteerd.

Iets soortgelijks lijkt in 1980 president Carter gebeurd te zijn, bij de poging de Amerikaanse gijzelaars uit Teheran te bevrijden. Het valt op dat in beide gevallen de presidentiële

ambtsdragers een sfeer van crisis hadden gecreëerd, waar ook het kabinet gevoelig voor was. “Op bepaalde momenten kan een half dozijn mensen een psychologische massa vormen”, zegt Le Bon (p. 12), die van mening is dat “in de massa de mensen elkaar altijd napraten, (reden waarom) een stemming van veertig academici over algemene kwesties niet meer waard is dan die van veertig waterdragers” (p. 95).

Een groep die niet in een ‘psychologische massa’ wil veranderen - en dat geldt ook voor een kabinet! - moet daarom letten op het afstand bewaren tussen haar leden, ook al is het gevoel van menselijke nabijheid een ervaring die een gevoel van veiligheid pleegt te geven, waarin sommige auteurs - Elias Canetti bijvoorbeeld - een ‘ont-lading’ van angst, en daarmee het belangrijkste motief voor aansluiting bij een massa, zien.

De kracht van dit gevoel van menselijke nabijheid of aura-activiteit van iemand hangt - zoals we weten uit experimenten van D. Byrne (1974) - in hoge mate af van het al dan niet bestaan van gedeelde opvattingen en overtuigingen.

Hoe bedreigender een situatie lijkt, hoe sterker de behoefte wordt om dicht bij gelijkgestemde mensen te zijn (S. Schachter, 1959) of te proberen “van de last van vrijheid af te komen” (‘Escape from freedom’, E. Fromm, 1941). “De massa’s ... lijken veroordeeld te zijn onophoudelijk van de wildste anarchie naar het meest onderdrukkende despotisme te tuimelen”, zei Le Bon (1894, p. 133): “Ze lijken vurig van de vrijheid te houden, maar in werkelijkheid wijzen ze die altijd af, en eisen ze constant van de Staat om kettingen voor hen te smeden.”

Dat was niet meer dan een variatie op de stelling van Livius, waar Macchiavelli zich mee bezighield: “aut servit humiliter, aut superbe dominatur” - waarbij in herinnering moet worden gebracht dat “dominor” ondanks de passieve vorm “ik heers” betekent. Beiden - Livius en Le Bon - zien echter over het hoofd hoe afhankelijk hun bewering is van bepaalde randvoorwaarden bij gebreke waarvan hun stelling gewoon niet klopt, al zijn er natuurlijk heel wat voorbeelden van de juistheid ervan, voornamelijk in tijden van grote werkloosheid, angst voor oorlog en economische recessie.

Wat zijn onderzoeksstrategie betreft, heeft Le Bon een belangrijke aanwijzing van Francis Bacon uit de ‘Novum organum scientiarum’ (1620) buiten beschouwing gelaten, namelijk de verzameling van negatieve instanties, dat wil zeggen de gevallen waarin een effect niet aanwezig is, hoewel dat op grond van ervaring met soortgelijke gevallen wel verwacht wordt. Bij het onderzoek naar het wezen van warmte behoorde voor Bacon in de ‘Tabel met afwijkingen’ onder andere bijvoorbeeld de waarnemingen, dat de lichtstralen van de maan en de sterren evenals het licht van vuurvliegjes niet warm zijn. Zijn systematische benadering, waarvoor het zojuist aangegeven onderscheid tussen licht en warmte maar een klein voorbeeld is, werd uiteindelijk met het zijn tijd ver vooruit zijnde inzicht beloond, dat warmte een vorm van beweging van de kleinste deeltjes is (Nov. Org., II, 20).

Als Le Bon nauwkeuriger had gekeken naar de situaties waarin een groep mensen niet tot een 'psychologische massa' wordt, was hij waarschijnlijk de grondlegger van de groepsdynamiek geworden. Maar ook hem treft het verwijt van Bacon, dat tegelijkertijd een interessant maatschappelijk en gedachtepsychologisch inzicht bevat: "Als het verstand van meet af aan positief bevestigend probeert te zijn (dat wil zeggen, met exclusieve overweging van positieve gevallen) - en dat gebeurt altijd als het aan zichzelf wordt overgelaten - dan ontspringen fantasierijke meningen en vermoedens, slecht gedefinieerde termen en veronderstellingen, die elke dag moeten worden herzien" (II, 15). Om het uitblijven van een op zich verwachte uitkomst mentaal te verwerken is inderdaad aanzienlijke zelfdiscipline nodig. Het feit dat deze afwezig is in massasituaties maakt massa's zo gevoelig voor propagandistische beweringen en voor stereotypische voorstellingen.

IV Risico en verantwoordelijkheid

Wat Le Bon te melden heeft komt in grote lijnen zo geloofwaardig over, omdat er zich in groepen bijna altijd talrijke processen afspelen, die het voortbestaan ervan in gevaar zouden kunnen brengen door ze in 'psychologische massa's' te laten veranderen. Typerend hiervoor is een onderzoeksresultaat, dat in 1962 - in het jaar na het Cuba-debacle - grote zorgen wekte - zozeer zelfs dat aan het fenomeen sindsdien meer dan vierhonderd individuele onderzoeken werden gewijd.

In de afstudeerscriptie, die de tot dan toe volledig onbekende heer Stoner van de Management Hogeschool van het Massachusetts Institute of Technology presenteerde, ging het om de zogenaamde 'risicoboost', die tot stand komt, wanneer een groep het eens moet worden over de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn voor een bepaalde beslissing genomen of aanbevolen kan worden. Bij de onderzoeken daarnaar werden situaties beschreven waarin er steeds twee alternatieven zijn om uit te kiezen: een ingenieur kan bijvoorbeeld bij het grote bedrijf waar hij al enkele jaren werkt in een relatief bescheiden positie blijven, of hij kan overstappen en in een nieuw bedrijf een interessantere en beter betaalde positie krijgen. Hoe verleidelijk het aanbod is, hangt onder meer af van de economische soliditeit van het nieuwe bedrijf. De proefpersonen krijgen de opdracht de vraag te beantwoorden - eerst individueel en vervolgens na een discussie als groep - hoe groot de kansen op een positieve ontwikkeling van het nieuwe bedrijf zouden moeten zijn, voordat de ingenieur een verandering van baan zou overwegen. Voor het antwoord is de keuze uit verhoudingen van 1:10 tot 9:10. Wie weinig eisen aan zekerheid stelt, zal misschien al bij een kansverhouding van 3:10 overwegen over te stappen; zo iemand wordt beschouwd als graag bereid om risico's te nemen, terwijl een ander, die de voorkeur geeft aan 'op zeker spelen', een kansverhouding van 8:10 zou willen zien.

Het resultaat: na de groepsdiscussie ligt de zekerheidseis, waarover de deelnemers het eens zijn, meestal minder hoog dan het gemiddelde van hun individuele schattingen vóór discussie. Dat

betekent echter: hun bereidheid om risico's te nemen is toegenomen, er vindt een 'risicoboost' plaats.

De reden dat dit zo zorgwekkend is, is dat we er over het algemeen vanuit gaan dat groepen - panels van deskundigen of politieke instanties - zorgvuldiger oordelen dan individuen en dat zij zich noch door de 'haviken' noch door de 'duiven' tot een al te groot risico laten overhalen. Maar dat is precies niet het geval. De groepsbeslissing is bijna altijd extremer dan de gemiddelde individuele beslissing. Tegenwoordig spreekt men echter liever over een polarisatie-effect, omdat groepsdiscussies niet altijd tot een verminderde zekerheid leiden (E. Witte, 1979). Het resultaat daarvan kan ook, in tegenovergestelde richting, tot een buitensporig hoge zekerheid leiden waardoor onder omstandigheden realistische kansen gemist kunnen worden. Ook dat - inactiviteit in het zicht van mogelijke kansen - kan gevaarlijk of 'riskant' zijn. Bij een niet gering deel van de discussies die momenteel in de Bondsrepubliek gevoerd worden is precies dit probleem aan de orde, namelijk het risico dat het mogelijk afzien van kerncentrales met zich mee zou kunnen brengen.

Groepen discussiëren om tot een besluit te komen en te kunnen handelen. In die zin kan het polarisatie-effect best nuttig zijn, omdat dit hen het spreekwoordelijke lot van de ezel van Buridanus bespaart. De verhoogde besluitvaardigheid wordt soms echter bereikt met behulp van een gevaarlijke illusie die herinneringen aan de massapsychologie oproept. Wat wordt bedoeld is het buitengewoon geruststellende idee, dat bij een collectieve beslissing die niet goed uitpakt de gezamenlijke aansprakelijkheid zo over de betrokkenen kan worden verdeeld, dat op elk door een 'spreiding van verantwoordelijkheid' slechts een kleine fractie rust. Zo'n idee werkt ontremmend.

Iets wat iedereen in een bepaalde situatie doet, kan men uiteindelijk niemand verwijten. Er moeten, zo wordt dan gezegd, voor zo'n gedraging dan externe, aan de omstandigheden te wijten redenen zijn, maar geen innerlijke beweegredenen van het eigen wezen, waarvoor men zich ooit later misschien zou moeten schamen. Dat is de inhoud van de Theorie van causaliteitattributie, die in de afgelopen jaren werd ontwikkeld (onder andere 'Attribution Theory', H.H. Kelley, 1967; 'Theorie der Kausalitäts-Zuschreibung', W. Herkner, 1980) en onderscheid maakt tussen 'externe' en 'interne' toeschrijving van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid nemen betekent, dat het eigen handelen 'intern' uit de eigen persoonlijkheid, vaardigheden, ervaringen en motieven is af te leiden. De drijfveren van massa's daarentegen worden gewoonlijk als 'extern' gezien. Ze zien zichzelf bijna altijd als onschuldig of zelfs als 'slachtoffer' van de heersende omstandigheden. Vraag het maar eens aan rellende demonstranten! Niet zelden beroepen de massa's zich, als er iets fout is gegaan, op een leider, die dan snel tot zondebok wordt: "Het verdwijnen van succes wordt bijna altijd gevolgd door het verdwijnen van het prestige. De held die gisteren nog door de menigte werd toegejuicht, zal vandaag door haar bespuugd worden...", aldus Le Bon (p. 71/72).

De massa's met hun "onverzadigbare behoefte om geregeerd te worden", (1894, p. 17) laten zien dat zij "...aan zichzelf overgelaten, al snel de wanorde moe worden en instinctief terugschakelen naar onderdanigheid" (p. 28). Beschreven wordt hier enerzijds de "autoritaire persoonlijkheid" in de geest van T.W. Adorno (1950), anderzijds "de eenzame massa" van David Riesman (1950), waarvan de leden zich overgeven aan externe sturing, door hun acties aan te passen aan de toon van de reacties. Ervaren zij goedkeuring van de buitenwereld, dan gaan ze door, stoten zij op afwijzing of weerstand, dan draaien ze zich bliksemsnel om. In beide gevallen wordt het op afhankelijkheid of gehoorzaamheid geprogrammeerde individu tegenover de intern geleide mens gesteld, die zich in de eerste plaats aan zijn eigen persoonlijke geweten verplicht voelt, en die het verdraagt, om het soms zelfs met zichzelf oneens te zijn.

Deze conceptualisaties, waar men ook het door de psycho-analyse ontwikkelde 'anale type' (Freud, 1908) in mee kan nemen, wijzen allemaal op het door Le Bon en de meeste auteurs van de fin de siècle gevreesde opgaan van het onafhankelijke individu in de massa. In de geest van Heinrich Mann wordt het dan tot louter een "onderdaan" (1916). Vooruitlopend hierop, had de dichter in het essay 'Reichstag' (1911) hen als volgt beschreven: "dit hinderlijk interessante type van de imperialistische onderdanige, van de chauvinist zonder medeverantwoordelijkheid, van de in de massa verdwijnende machthebber, van de gelovige in autoriteit tegen beter weten in."

Bij Le Bon zijn het rond die tijd - in de 'Enseignements psychologiques de la guerre Européenne' (1916) - vooral ook speciaal de Duitsers, die hij beschuldigt van geloof in autoriteit: "Bij de algemene karaktereigenschappen die tegenwoordig in bijna elke Duitser te vinden zijn, behoort naast de onderdanigheid aan elke officiële autoriteit en hun uitvoeringsorganen ook een hooghartig gevoel van collectieve superioriteit" (1916, p. 71). Dat is natuurlijk een nauwkeurige vertaling van de beschrijving van massa's door Livius: "aut servit humiliter, aut superbe dominatur". Le Bon weet daar echter nog aan toe te voegen: "Men ziet bij de intellectuelen net zo goed als bij het gewone volk een gebrek aan opvoeding, een brutaliteit en de volledige afwezigheid van een ridderlijke geest" (1916, p. 72). "In theorie is Duitsland toch christelijk, maar de vreedzame Jezus uit de Bijbel is daar tot net zo'n wilde godheid geworden als de aloude Odin, die onafgebroken van veroveringen en moordpartijen droomt" (1916, p. 47).

Ook C.G. Jung heeft in 1935 bij de Duitsers een 'Wodan-archetype' vastgesteld; hij schrijft daar aan toe, dat het "als autonome factor collectieve effecten teweegbrengt en daardoor een beeld van zijn eigen natuur laat ontstaan. Normaal gesproken is men zich echter van het bestaan van het Wodan-archetype onbewust, als een latente epilepsie". Dergelijke haatdragendheden moet men maar verdragen. Ook nu nog erg bitter om te lezen is echter Le Bon's visie op de Eerste Wereldoorlog: "Een volk, door God uitverkoren om de wereld te veroveren en over te nemen, geeft zo'n missie niet zo gemakkelijk op. Duitsland zal die niet opgeven alvorens het meerdere keren (plusieurs fois) is verslagen" (1916, p. 353).

De auteur over massapsychologie heeft zelf propaganda bedreven - net zoals heel wat schrijvers en geleerden aan Duitse kant dat deden, waaronder Thomas Mann. In het Weense Oorlogsarchief wijdden zich tegelijkertijd Stefan Zweig en Alfred Polgar naast anderen aan een activiteit die Hofmannsthal spottend als “helden knippen” aanduidde - de rapporten uit de oorlog werden zo geknipt dat zij goed te verteren waren voor het publiek. Er is dus geen reden om elkaar over en weer iets te verwijten, en eigenlijk is er ook niemand op aan te kijken, dat de linkse anti-bourgeoisie in de Weimartijd en lang daarna zo graag bereid was, de al veel eerder geformuleerde kenmerken van massa's speciaal op de Duitsers te betrekken, als ging het om de resultaten van de nieuwste onderzoeken.

In 1935 sprak als enige van haar leden de kort daarvoor van de orthodoxe school uitgesloten psychoanalyticus Wilhelm Reich zich uit: “Ze negeren de hulpeloze, leiderschapsbehoefte, ja vaak zelfs autoriteitszuchtige structuur van de massa. Ze zien alleen het verlangen naar vrijheid, maar dit verlangen moet niet worden verward met het vermogen om vrij te zijn” (1935, p. 17). De conclusie uit dergelijke en ook soortgelijke zienswijzen had Lenin al in 1902 in München getrokken, in die zin, dat hij zich voornam om niet te vertrouwen op de spontaniteit van de arbeidersmassa, maar op een geheime organisatie van speciaal geselecteerde en goedgetrainde ‘beroepsrevolutionairen’: “Wat betreft de oproep aan de massa tot actie, die zal vanzelf komen zodra er krachtige politieke agitatie is en er levendige en opzienbarende onthullingen komen”, omdat “het politieke klassenbewustzijn de arbeider alleen van buitenaf kan worden aangereikt”, zo schreef Lenin in ‘Was tun?’ (p. 108 en 117).

De tijdgeest, die niet terugdeinst voor het groteske, wil dat precies in datzelfde jaar en ook in München Stefan George ‘Die Aufnahme in den Orden’ schreef als een inwijdingsspel [een rollenspel]; de jongeling antwoordt daarin de Grootmeester: “Wie door duistere krachten verward dreigt te raken ... Zal over het gebod dat genezing brengt niet klagen ... Welk juk ook zijn schouders zullen moeten dragen: ... Hij vraagt u om geduld zijn dwalingen te staken.”

In hetzelfde jaar 1902 liet de neo-rozenkruiser Péladan in Parijs onder de titel ‘Pereat!’ de 15e band van ‘La décadence latine’ verschijnen, terwijl Le Bon zijn ‘Psychologie du socialisme’ presenteert.

Het lijkt geen twijfel dat de dictators, ongeacht of ze nou op een nationaal of op een internationaal socialisme aanstuurden, maar al te goed bekend waren met de auteur, die in 1894 schreef: “Het socialisme zal overigens een veel te onderdrukkend regime zijn om van lange duur te kunnen zijn” (1894, p. 138). Waarbij men moet bedenken: hen, die dictators, had Le Bon zich überhaupt niet als lezers gewenst!

Vertaling: Hans van Bruggen, *ElegAnt Solutions*, Enschede, ©2020-2025